

P. H. MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti

TƏLƏBƏLƏRİN ŞİFAHİ NİTQİNİN FORMALAŞMASINDA KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: kütləvi informasiya vasitələri, televiziya dili, estetik mədəniyyət, üslub imkanları

Ключевые слова: средств массовой информации, язык телевидения, эстетическая культура, стилистические возможности.

Key words: mass media, the language of television, aesthetic culture, stylistic possibilities

XXI əsrə müstəqil bir dövlət kimi qədəm qoyan Azərbaycan Respublikası tarixi nailiyyətimiz olan müstəqilliyimizi qorumaq, onu daha da möhkəmləndirmək və əbədi etmək naminə inamlı fəaliyyət göstərir; demokratik-hüquqi dövlət qurulmuş, fikir plüralizminə əsaslanan vətəndaş cəmiyyəti formalaşdırılmışdır. Bu istiqamətdə uğurların əldə edilməsində kütləvi informasiya vasitələrinin rolu təqdirəlayiqdir. Baş verən proseslərdə dil öz fəallığı ilə seçilir; ondan düzgün istifadə olunması, fikrin doğru-düzgün çatdırılması uğurun rəhninə çevrilir. “Azərbaycan dilinin indiki şəraitdə dövlət dili, elm, mətbuat, təhsil, bədii ədəbiyyat dili olmasının, ana dilimizin ünsiyyət, ictimai mübadilə, kütləvi informasiya və başqa vəzifələri yerinə yetirməsinin özü də bu gün orfoepiya normalarının müəyyənləşdirilməsini tələb edir” (3, 17). Akademik Tofiq Hacıyev yazır: “Normalaşdırma ədəbi dili geniş xalq dilindən uzaqlaşdırmamalıdır. Xalq dilinin mahiyyətini təşkil edən faktlar ədəbi dildə də işlənməlidir. Seçmə işini elə həddə çatdırmamalıdır ki, xalq dilinin zənginliyini təmin edən çoxlu nümunələrdən birini götürüb, başqalarını atasan” (2, 13).

Kütləvi informasiya vasitələri insanlar üçün ən geniş auditoriya olduğundan şifahi nitqin aşılmasında əhəmiyyətli dərəcədə mühüm vasitə rolu oynayır. Burada orfoepiya prinsiplərinə əməl olunması, ədəbi tələffüz normalarının qorunması vacib məsələdir. Sözün təsir qüvvəsi, onun estetik vəzifəsi yüksək olduğu üçün burada leksik norma (sözlərin düzgün seçilməsi) və qrammatik norma (sintaksis, cümlə konstruksiyaları) da əhəmiyyətli rol oynayır.

İctimai-siyasi verilişlər dilimizin publisistik üslubunun, ədəbi-bədii verilişlər isə bədii üslubunun imkanlarını meydana çıxarır. Zəngin intonasiya çalarları və görkəmli aktyorların, qiraət ustalarının ifası ilə təcəssüm tapan müxtəlif səpkili bədii mətnlərin, poeziya nümunələrinin səslənməsi dilimizin nə qədər şirin, ahəngdar, melodik, məlahətli, fikri müxtəlif çalarla ifadə etmək imkanlarına malik olmasından və s. keyfiyyətlərindən

xəbər verir. Ədəbi dilimizin belə bir inkişaf səviyyəsinə çatması birdən-birə deyil, uzun bir tarixi inkişaf prosesinin nəticəsində olmuşdur. Ədəbi dilimiz tədricən ona yad olan ünsürlərdən təmizlənmiş, lüğət tərkibi ümumxalq danışığı dili hesabına zənginləşmiş, dilimizin daxili inkişaf qanunlarına əsaslanaraq öz qrammatik normalarını mühafizə etmiş, daha da təkmilləşdirmiş və möhkəmləndirmişdir.

Azərbaycan dilinin inkişafında onun müəyyən sahələri, yəni ədəbi dil, ümumxalq danışığı dili və dialektlər arasında gedən proseslər də dəyişilir. Ədəbi dilin normaları ümumxalq danışığı dilinə əsaslanaraq Azərbaycan dilinə xas olan cəhətləri ədəbi dilə gətirməklə ədəbi dilin xarici təsirlər nəticəsində özünə yer qazanmış arxaizmlərdən və Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə yad olan ünsürlərdən təmizlənməsinə səbəb olur.

O, ulu əcadadımızın yadigarı nişanəsi olmaqla babaların müqəddəs nəfəsini özündə yaşadır. Ana dilimiz əsrlərin dərin qatlarından süzülüb gəlmişdir. Süzüldükcə də saflaşmış, durulaşmışdır; bulaq suyu tək saf, təmiz. Bu dil Azərbaycan xalqının varlığını şərtləndirən amillərdəndir. Ona görə də dilimizin təmizliyini qorumaq, onu inkişaf etdirmək, təbliğ etmək və aşılamaq hamımızın borcudur.

İnkişaf etmiş ədəbi dilimizin zənginləşməsində, onun lüğət tərkibinin dəyişməsində, yeni məna çalarları kəsb etməsində, qrammatik quruluşunun və sintaktik qanunauyğunluqlarının daha da cilalanmasında kütləvi informasiya və təbliğat vasitələri də mühüm rol oynayır. Bu cəhətdən həm yazılı, həm də şifahi ədəbi dilimizin inkişafında demək olar ki, davamlı olaraq kütlələrlə təmasda olan televiziya və radionun xidmətləri əvəzsizdir. Radio və televiziya ədəbi dilimizi nitq mədəniyyəti cəhətdən inkişaf etdirdiyi kimi, “onu tamamilə yeni formalarda da zənginləşdirir” (1,81). “Kütləvi informasiya vasitələrində səsləndirilən materiallarda inam, ruh yüksəkliyi, xoş əhvali-ruhiyyə yarada bilən deyimlər, cümlələr seçilib işlənir” (4,5). Bu istiqamətdə əsas vəzifə olaraq “kütləvi informasiya məhsullarının – mətnlərin, dil mədəniyyətində yeri və rolunun müəyyənləşməsinin, onun hər bir növünün informasiya imkanlarının və real təsir qüvvəsinin dəqiqləşdirilməsinin, kütləvi informasiyanın inkişafının tarixi mənzərəsinin öyrənilməsi daxildir” (5,148).

Televiziya, radio ictimai həyatımızın müxtəlif sahələrində baş verən hadisələri həmin andaca dinləyiciyə sürətlə, həm də səsli-təcvirli şəkildə çatdırmaqla bilavasitə dilimizin, xüsusilə onun şifahi qolunun spesifik inkişafına kömək edirlər. Efirdən və ekrandan çoxmilyonlu auditoriyaya yönəldilən nitq bir çox sahələri əhatə etdiyi üçün rəngarəng və çoxcəhətlidir. Burada həm yazıçı, alim, publisist, şərhçi birbaşa kütlələrə müraciət edir, həm fəhlə, səyyah, təyyarəçi, idmançı və s. öz ürək sözünü deyir, həm də peşəkar diktör aydın, rəvan intonasiya ilə müxtəlif yenilikləri bizə çatdırır. Məhz bu çoxcəhətli prosesdə dilimizin ictimai funksiyası genişlənir və o, bir sıra fonetik, leksik-semantik, qrammatik hadisələrlə zənginləşir. Müşahidələr göstərir ki, televiziya və radio ilk növbədə dilimizin leksik tərkibinin zənginləşdirilməsinə, onun yeni ifadə imkanlarının üzə çıxmasına və cilalanmasına daha fəal təsir edir. Bu proses müxtəlif istiqamətlərdə özünü göstərir.

Xüsusilə dilimizin lüğət tərkibinin müəyyən yollarla zənginləşməsində televizya və radio mətbuat orqanlarına nisbətən daha çevik bir funksiyanı yerinə yetirir. Aydınır ki, hər hansı bir xalqın dili onun maddi və mənəvi tərəqqisinin güzgüsüdür. Bu cəhətdən respublikamızın ictimai-siyasi və mədəni həyatında baş verən dinamik inkişafın dilimizin leksikası üçün də tükənməz söz ehtiyatı yaratması tamamilə qanunauyğundur. Məhz siyasi-iqtisadi və sosial həyatın inkişafı nəticəsində televiziya, radio dilinə, onların leksikasına xeyli sayda terminlər daxil olmuşdur.

Televiziya dilinə diqqət, nəzarət daim olmalıdır. Çünki bugünkü gənc nəsil öz vaxtını daha çox televiziya ekranlarının qarşısında keçirir. Daimi olaraq dil ilə təmasda olur. Odur ki, rəngarəng verilişlərdə müxtəlif üslubi imkanlardan istifadə zamanı nitqin düzgünlüyünə nəzarət, dəqiqliyinə diqqət, ifadəliliyinə isə sənətkarcasına yanaşmaq lazımdır. Xüsusi mahiyyət daşımayan, ifadə tərzində məna yaratmayan söz yığımindan, bayağılıqdan, qəlizlikdən konkretliyə, sadəliyə meyl edilməlidir.

Tələbələrə dil üzrə nəzəri cəhətdən əldə etdikləri biliklərdən yararlanaraq onları şifahi nitq prosesində sərbəst işlətmək bacarığı aşılmalıdır. Əks təqdirdə nəzəri biliklər səmərəsiz bir yükə çevrilmiş olar. Necə ki, Qədim Haidistan abidəsi olan “Kəlilə və Dimnə”də deyilir: “Nəzəriyyə təcrübəsiz, dostluq sədaqətsiz fayda verməz”. Bu həqiqətin ifadəsidir. Tələbələrə radio, televiziya və kino verilişlərini, qrammofon vallarını, maqnitafon lent yazılarını, müəllimi, dostlarını və s. dinləmək, deyilənləri başa düşmək, öyrənmək bacarıqları verilməlidir. Fikri ifadə edən zaman özünü sərbəst vəziyyətdə saxlaya bilmək, düşüncələrini daxilən saf-çürük etmək, daha dəqiq söz və ifadələr axtarıb tapmaq, başqa sözlə, məzmunu uyğun forma seçmək, ifadəliliyi (ton, intonasiya, fasilə, vurğu) gözləmək və s. bacarıq və vərdişlər aşılmalıdır. Onlarda tədrisən özünə nəzarət və nitqinə tənqidi yanaşmaq hissləri formalaşmalıdır.

Tələbələrə və gənclərə estetik tərbiyənin aşılmasında, onlarda estetik mədəniyyətin formalaşmasında bədii teleinformasiyaların, televerilişlərin rolu çox böyükdür.

Hamımıza məlumdur ki, müasir incəsənət, ədəbiyyat, bədii televiziya verilişləri gəncliyin “tərbiyəvi-tənqidi” spesifikliyini nəzərə almaqla, onların suallarına cavab vermək üçün daha geniş imkanlara malikdir.

Gördüklərimiz əsas verir ki, tələbələr və gənclər artıq özləri üçün incəsənətin bu və ya digər növünü seçirlər. İntellektual qabiliyyətlərinin inkişaf etməsi ilə onlarda nəzəri biliklərə meyillilik yaranır. Bu prosesdə fərdi yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün dərnlərə, fakültativ məşğələlərə, klublara üz tuturlar. Buna görə yaşlarının bu dövrdə tələbələrin mədəni səviyyələrinin inkişafını təmin etmək, onlarda mənəvi-estetik təsəvvürləri formalaşdırmaq zəruridir.

Ona görə də istər gənclərin, istərsə də tələbələrin təfəkkürü hələ öz tənəsüblüyü, sistemliliyi, ardıcılığı ilə fərqlənir. Əslində isə onlar həyatda özləri üçün əlaqə axtarmağa, istənilən informasiyaya tənqidi yanaşmağa, əldə etdikləri məlumatları təhlil edərək, mənimsəməyə can atırlar.

Elə buna görə də televerilişlərin qavranılması gənclərə və tələbələrə mənəvi fəaliyyətləri sahəsində öz vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərir. Belə bir mövqe tələbələrin və gənclərin yaş maraqlarına, mənəvi ehtiyac və tələblərinə yaxın olan problematika axtardığı bədii silsilə televiziya verilişlərinin qavranılması və spesifikliyinin dərk edilməsi üçün əsas yaranır. Bədii qavrama isə gəncləri psixoloji inkişaf cəhətdən zənginləşdirir. Qavrama prosesində duyğu, yaddaş, təsəvvür, xəyal, emosiya, hiss, diqqət, zəka, təfəkkür və iradə kimi psixoloji qabiliyyətlər formalaşır və onların inkişafı daha da sürətlənir.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, televerilişlərin müəyyən növ və janlarına, onların seçilməsi və qəbuluna maraqların istiqamətləndirilməsində pədaqoji nəzarət və rəhbərliyin həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Son illər Azərbaycan Dövlət Televiziyası və Radiosu müxtəlif istiqamətlərdə və müxtəlif mövzularda tamaşaçı marağına səbəb olan keyfiyyətli verilişlər nümayiş etdirir

və ya səsləndirir. Bu verilişlər rəngarəng materiallar ilə tamaşaçı zövqünü oxşayır, ruhu qidalandırır.

Bütün ölkələrdə dövlətin əsas atributlarından biri, bəlkə də birincisi olan dil daim öyrənilməli, tədqiq edilməli və öyrədilməlidir. Bütün bunlar hazırda azərbaycançılığımızın keşiyində duran, buna elmi-ictimai xidmətləri ilə layiq olan mütəxəssislərimizin müşahidə və təhlillərində əks etdirilir.

Demək olar ki, "Azərbaycan dili" elmi-publisistik proqramında əks olunan belə maraqlı mövzuların efiərə çıxması, əsasən, əlamətdar hadisələrlə bağlı olmuşdur. Bunların içərisində isə diqqəti çəkən ulu öndər Heydər Əliyev və onun layiqli davamçısı İlham Əliyev cənablarının ana dili ilə bağlı verdiyi fərman və qanunlardır. Həqiqətən də, məlum fərman və qanunlardan sonra məhz bu mövzulara həsr olunmuş hər bir proqramda gedən söhbətlərdə, aparılan diskusiyalarda xüsusi bir ekspressivlik nümayiş olunur.

"Hazırda radio və televiziya verilişlərində Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi və yazılı qolunun fəaliyyət göstərməsi, müxtəlif janrlı, müxtəlif üslubi proqramlarda uğurla tətbiqi milli ədəbi dilimizin inkişaf səviyyəsini xeyli artırır. Doğrudur, mətbuat qırqanları, nəşriyyatlar, elm və tədris müəssisələri, yaradıcılıq ittifaqları, bütövlükdə ziyalıların birgə fəaliyyəti ədəbi dili yaşadır, inkişaf etdirir, kamilləşdirir. Amma bu məsələdə televiziya və radionun rolu daha önəmlidir" (3,644).

Bu yaxınlarda Azərbaycan radiosunun 90, televiziyasının 60 illiyi dövlət və xalq tərəfindən təntənə ilə qeyd olundu. Bu, insanların həyatında xoş təəssürat yaratdı, bayram əhvali-ruhiyyəsinə çevrildi, təfəkkürümüzdə dərin iz buraxdı; bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbi dilin qorunmasında, kamil nitqin aşılmasındakı roluna görə radio və televiziya verilən dəyərin, qiymətin bariz nümunəsidir. Belə yanaşmanı şərtləndirən amillərə xalqın varlığını təsdiq edən, onun mənəviyyatının daşıyıcısına çevrilən dilə, onun tətbiqi sahəsi olan nitqə verdiyi dəyər də daxildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Televiziya və radionun xalqın nitq mədəniyyətinin inkişafında rolu. Dil mədəniyyəti. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1985, səh.81.
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976.
3. Xudiyev N. Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2001.
4. Məmmədov. İ. Ekran, efiər və dilimiz. Bakı, 1989.
5. В диапазоне современности. Москва, 1985.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о средствах массовой информации как о важном инструменте содействующем формированию устной речи учащихся. Для сохранения и укрепления литературного языка важную роль играют пресс-агентства, издательства, научные и образовательные учреждения, творческие союзы, совместная деятельность представителей интеллигенции. Важная роль в этом принадлежит телевидению и радио. Поэтому язык телевидения и радио находится под постоянным контролем. Большую часть времени молодежь слышит эфирную речь. Таким образом, в программах на телевидении речь должна учитывать различные стилистические возможности, сосредоточившись на точности, выразительности и профессионализме.

SUMMARY

The article in the vast auditorium of the media as an important tool to significantly promote the role of students in oral speech is about. That is displayed, press agencies, publishing houses, scientific and educational institutions, creative unions, the joint activities of intellectuals and literary language, preserves, develops, and strengthen. But this issue is more important than the role of television and radio. In this respect, the language of television and radio attention needs to be constantly monitored. Because of a greater portion of their time today's young generation of air in contact with the speech has been made. Therefore, the accuracy of speech while using various programs to control various stylistic possibilities, focusing on accuracy, expressiveness and should be treated professionally. Special essentially without expression, style, meaning the entry form the word, banality, more focused and complexity, simplicity, should be tended to.